

СОЦИАЛНИ РОЛИ НА БЪЛГАРКАТА МЕЖДУ ТРАДИЦИЯТА И МОДЕРНОСТТА

Тодорка Димова Кинева

спец. Социология, докторант в катедра „Икономическа социология“, УНСС

SOCIAL ROLES OF THE BULGARIAN WOMAN BETWEEN TRADITION AND MODERNITY

Todorka Dimova Kineva,

PhD candidate, department „Economic sociology“, UNWE

Abstract: *The Transition in Bulgaria (1990-2008) led to intense transformations in lifestyle and culture of the Bulgarians people – in the political and managerial structure, economic and labor working life, in education and science. This reorganization and profound change caused significant mark on the roles of the Woman – her status and relationships, her public image, her relationships in the family and in her professional and career development.*

Key words: *roles, stereotypes about gender roles, gender-role norms, roles of woman, family, career development, conflict between roles.*

Преходът в България (1990-2008) доведе до интензивни трансформации в бита и културата на българите – в политическата, властова и управленска структура, в икономическия и трудово-професионалния живот, в сферите на образованието, науката, технологиите и техниката. Промени се стратификационната структура на обществото. Тази динамика провокира промени и в ценностния мироглед и в моралния облик на българското общество.

Тази реорганизация и дълбока промяна нанесе съществен отпечатък и върху ролите на Жената – нейният статус и взаимоотношения, общественият ѝ образ, взаимовръзките ѝ в сферата на семейството и в професионално-кариерното ѝ развитие.

Ролите – същност и измерения

Филми, театрални постановки, опери и оперети, мюзикъли са произведения, които оценяваме спрямо сюжета и сценария, спрямо играта и изпълнението на ролите от актьори и актьорския състав. В реалния живот, всяка роля също бива оценявана, зачитана и подложена на критика – както от самия индивид, така и от хората в социалната и професионална група, общност, институция, в зависимост от лични и социални норми.

Какво са ролите?

Ролите са „връзка“ между индивида и околните, между индивида и групата, и обществото като цяло. Те посредничат между личните и социалните нива в организацията.

Задачата на ролите е да поддържат социалната система и да я предпазват от хаос и нежелана промяна [1]. Те трябва да бъдат *регулирани* и *контролирани*, както от

самите индивиди, така и от групите и общностите, институциите и организациите. Това е така, доколкото има потребност от устойчивост на ролите, дори когато има промяна и развитие. Според Сава Джонев, ролята е *„нормативно предписана, стандартизирана форма на поведение, реализирана от индивида в резултат на заеманата от него определена позиция“* [2]. Друга дефиниция на термина „роля“ дават Пол Секърд и Карл Бакман, според които *„ролята се използва, за да обозначи както позицията, така и свързаните с нея очаквания“* [3]. Например, ролята на майка, обозначава, както позицията ѝ в семейството, така и очакванията към нея, свързани с раждане, отглеждане, възпитание и социализация на нейното дете/деца.

Какво се откроява в научните дефиниции? „Ролята“ е *нормативно правило*, т.е. действа като образец, рамка и регулатор на обществените взаимоотношения, постъпки и обноси. Важен момент при изследване и анализиране на ролята е *очакваното поведение на индивидите*. Дефинициите ясно очертават, че ролята е в подчинение и взаимозависимост от *заеманата позиция* на индивида.

Спрямо биологичния си пол, индивидите изпълняват мъжки и женски социални роли – т.н. полови роли. За да има ред и устойчивост в обществото, индивидите трябва да изпълняват „правилните“ за тях роли, те трябва да се адаптират към задълженията и правата на заеманата от тях позиция. Половите роли са тези, предписващи какво би трябвало да прави човекът, заемащ дадена позицията и какви са неговите отговорности, в зависимост от неговия пол – мъжки или женски. Разбира се, половите роли се базират на биологични и психологични фактори и особености. Но те преди всичко са продукт от социалната среда, на културната традиция.

Половата роля се определя като „набор от поведения и характеристики, разглеждани като, първо, *типични за жените и мъжете* (полово-ролеви стереотипи) и второ, *желателни за жените и мъжете* (полово-ролеви норми, т.е. нагласите към половите роли)” [1]. Или казано по друг начин, това е съвкупността от личностните черти и характеристики, нагласи, способности, морал и ценности, поведение и дейности, които социумът дефинира като целесъобразни за определения пол. Те са в сила както в личния (частния), така и в обществения (публичния) живот на хората.

Можем да кажем, че съществува „невидима“ скала за измерване на типично мъжките и типично женските характеристики – и индивидите се социализират, развиват и интегрират в обществото чрез „подходящите“ за техния пол роли. Тези убеждения се превръщат в стереотипи, валидни като правила за всички мъже и жени в обществото и се асимилират по време на социализацията, развивайки се през целия житейски път. Това е валидно дори и за нашата епоха на „уни-секс“, дори при прекалена еманципираност на част от жените, които на практика поемат типично „мъжко“ поведение, отношение и мироглед, и обратно, дори при видима „женственост“ на мъжете.

Виждаме, че след няколко десетилетия на мощно усилие традиционните разлики между двата пола да бъдат размити и заличени, това на практика не стана. Половата диференциация остана ясно открояема – както в семейната сфера, така и в сферата на трудово-професионалната и кариерната реализация на мъжете и жените в Европа, в християнска Европа. А колкото повече се увеличава мюсюлманския културен елемент в Европа, толкова връщането към рязко разграничаване и закрепване в типично мъжки и женски ролеви патриархални модели става факт.

Стереотипи за половите роли

Те отговарят на въпроса *„Какви са очакванията към мъжа и към жената?“*. Очакванията се обуславят от правата и задълженията на хората, в зависимост от заеманата от тях позиция. Стереотипите са свързани с културата и ценностите на обществото и са мерило за оценка и самопреценка.

„От жените се очаква да бъдат ориентирани към дома, да са топли, емоционални, физически слаби, зависими, пасивни и красиви – от тях се очаква да изграждат дома и да бъдат майки” [1] – така се определят общоприетите стереотипи за женственост в обществото. Те са приети както от мъжете, така и от жените.

Традиционният полов модел (патриархалният) отдава на жената ролята на майка, съпруга и домакиня, а „от мъжа се очаква професионална кариера, подsigуряваща финансово и материално семейната издръжка”. Очакванията към жената са свързани предимно с нейната основна функция – репродуктивната. Тя трябва да даде своя принос за създаване, съхраняване и предпазване на семейството, като поеме грижите за поддържане на домакинството и отглеждане на децата – както физически, така и емоционално. Патриархалността предопределя стриктно тези установени „роли” за мъжа и за жената, поради различния им социален статус. „Мъж и куче навънка, жена и котка край печката” [4] – повелява още традицията.

Наред с грижите за семейството от жената се очаква да бъде и красива, да поддържа своя външен вид, за да бъде „харесвана и обичана” от своя съпруг/партньор. Тази грижа отнема време (за спорт – поддръжка на добра физическа форма, за гардероб – да подбере най-подходящите й тоалети, обувки и бижута, за грим и прическа и др.). Колкото повече време жената отделя за грижи в семейството, с толкова по-малко време разполага за поддържане на външния си вид. Разбира се, поддържането на външността не изисква само време, изисква и немалко средства. В момент на криза на семейния бюджет на българите, поддържането на външния вид не може да бъде напълно осъществено. То е ограничено и сведено до минимум. До какво води това? От една страна, липсата на средства води до *понижено самочувствие и неудовлетвореност на българката*, научена да поддържа външността си, а от друга, води до *конфликт между съпрузите/партньорите* (конфликт, продиктуван от модела „модерната жена – съпруга и майка”).

През последното десетилетие в България се роят множество конкурси за женска красота, които извисяват външната красота като ценност. В това няма нищо лошо, но се формират нагласи, че външният вид на дамите играе ключова роля и е императив за успеваемост, както и „гарант” за повишаване на статуса им в обществото. Култът към външната красота на жените подменя тяхната вътрешна, нравствена и духовна красота, неизменно водещо до морален упадък и криво разбиране на красотата.

Полово-ролеви норми

Нормите, свързани с очакванията за поведението на даден индивид, са в зависимост от неговия пол и заемащите от него социални позиции. Тези норми имат регулираща функция в поведението и идентификацията на хората.

За половата идентификация на индивидите, в ранните детски години, значение имат родителите, които формират и моделират „правилните, според пола” характеристики и черти в поведението на децата. Родителите са онзи коректор, който трябва да насочва развитието на полово подходящите роли на децата си. Най-лесно може да онагледим това с играчките, които родителите подбират за децата си – типично, според очакванията, родителите купуват и дават на децата си подходящите за тях играчки.

Разглеждайки сайтове, предлагащи играчки – какво ни прави впечатление¹⁶? Рубриките са разделени в секции – играчки за момичета и за момчета. Въпреки

¹⁶ Разгледани са: <http://www.toytownbg.com>; <http://www.toy.store.bg>; <http://kids.market.dir.bg>; <http://www.eontoys.com> и др.

идеологията за равенство на половете, ставаме свидетели на разделението по пол, дори и при закупуването на играчки, онлайн.

От най-ранно детство, децата са приучвани да играят с подходящите за техния пол, играчки – на момиченцата е препоръчано (прието) да играят с кукли, къщички за кукли, бебе-кукли, плюшени играчки, животинчета и др. В същото време, момчетата си играят с колички, екшън фигурки, войници, мишени, пластмасови оръжия и мечове, самолети, бойни кораби, хеликоптери, куфарчета с работни инструменти, роботи, и др.

Чрез играчките се задават първите негласни указания за полови различия – момичетата си играят с играчки, учещи ги как да бъдат по-грижещи се за другите, създаващи у тях чувствителност, емоционалност и отговорност, нагласи за грижовност и майчински инстинкт, докато при момчетата се формират и развиват личностни характеристики като сила, решителност и развитие на стратегическото мислене. Това са все фактори за тяхната полова идентификация.

Образът на жената в социалистическата действителност

Ако се върнем назад във времето и проследим историческия път, извървян от българския народ ще забележим ключовата роля на българката като майка, „пазител” и „съзидател” на българския дух и традиции, морал и ценности, норми и идеали, които е предавала на потомствата си. И по този начин ги е съхранявала в рамките на обществото като цяло. В миналото основната роля на жената е била съсредоточена в семейството и домашния бит и труд. Докато до началото на 20 в. периметърът на действие на българката е бил ограничен с нейната биологична функция (раждането и отглеждането на деца), то с повишаване на образователното ѝ равнище, професионалната ѝ ангажираност и навлизането ѝ в обществената сфера – спектърът ѝ от роли се разширява. Излиза от патриархалния модел и влиза в гражданския модел на европейската демокрация и развито общество.

В социалистическото общество жените масово навлязоха в публичния живот, станаха активни и реализиращи се чрез професията си и се превърнаха във фактор за икономиката на България. Както твърди Татяна Стоичкова, *„професията за жените се превърна в концепция за живота и начин на живот”*. Тя е онази предпоставка за равноправие, която създава икономическата независимост на жените. Към края на 80-те години делът на работещите жени в България е близо 70% [5], което говори за изключително висока трудова ангажираност на българките, за възможностите им за личностна реализация чрез труд, образование и публична активност, за съответни обществени предпоставки и стимули за истинска женска еманципация.

В десетилетията на социалистическо развитие, жената е била определяна като „прогресивна сила, която има особена роля в преобразуването на обществения и всекидневен живот, в създаването на „новия човек” и „социалистически начин на живот” [6]. Тя е била възприемана като „двигател на промяната”. В този период жените са наричани „труженички”, „боркини”, „активистки” [7], или още – жената е определяна като „строителка на социализма”, „майка-героиня”, като „променящо” се социално същество, разпределяща своя живот между обществената и домашната сцена – в къщи раждаща и отглеждаща деца, активна в обществената сфера и професията [6]. По думите на Чавдар Кюранов в този период се е утвърдил триединен модел на жената – *жената като труженица, гражданка и майка*”. Този модел се явява основата за равнопоставеност на българката чрез изпълнението на трите ѝ функции – жената като работещ индивид, като активен гражданин и обществена личност, и жената като майка. С основания Михаил Мирчев посочва, че българките са едни от най-рано и най-

всестранно еманципираните жени в Европа – още от времето на социализма, от десетилетията на 60-80-те години. Посочва още, че ролите ѝ на работеща и реализираща се жена (извън семейството) и ангажирана със семейството и децата е „двойно бреме”. Въпреки това тя не е имала тревоги и притеснения за сигурността на децата, за тяхната издръжка, за тяхното детство, за образованието и възпитанието им.

Още тогава тези трансформации в социалните роли на жената промениха семейните модели, измъкнаха огромна част от жените от патриархална зависимост и ги освободиха за трудова и гражданска активност, наред с мъжете, младите наред с възрастните. Това, разбира се, още тогава оказва влияние върху раждаемостта, начина на отглеждане и възпитание на децата, предефинираха се отношенията между съпрузите/партньорите.

Образът на съвременната жена

С всяко изминало десетилетие българката все повече се стреми да съчетава и да постигне баланс между ролите си: първо, в семейството, където трябва да бъде майка, съпруга и домакиня (грижите за дома и семейството са предимно задължение на жената, тя поема отговорността по отглеждане и възпитание на децата, грижите за съпруг/партньор, готвене, чистене, пазаруване, поддържање на семеен уют и др.) и второ, в трудово-професионалната си дейност, където трябва да доказва ежедневно своите знания и умения, квалификация и професионализъм, да бъде производителна, изобретателна и иновативна, да бъде мотивирана за нови задачи и постижения, да бъде готова за един дълъг йерархичен професионален път. Съвременната жена трябва да покрива по-високи критерии по отношение на платен и неплатен труд от жената през миналия век, продиктувани от новите възможности, предоставящи се от глобализиращия се свят.

Различни са професиите, образователното и културно равнище, потребността и достъп до информация, различен е начинът за забавление, отид и почивка, различна е визията за „времето”, променени са ценностите, морала и моделите на поведение на хората, трансформиран е имиджът на успялата жена. Съвременният образ на жената върху който се акцентира е „жената-бизнес дама”, „жената, изграждаща кариера” и „модерна майка”.

Съвкупността от ролите, които изпълнява жената и несъвместимостта на някои от тях, води до настъпване на *напрежение и конфликт* между тях. За съжаление, не съществува единен наръчник, даващ инструкции за действието им в определени ситуации. „Конфликтът възниква, когато едно очакване изисква поведение, което в някаква степен е несъвместимо с поведението, изисквано от друго очакване в сектора на дадената роля” [3]. Продиктуван е от несигурността и неефективността на изпълняваните роли и от безпокойството в поведението на жената, че не успява да бъде пълноценна.

Действително, съвременната жена е по-образована¹⁷, самостоятелна, решителна и уверена в сравнение с жените от миналото, но както казва Михаил Мирчев „българската жена продължава, и то все по-остро, да бъде *разпъната* между двете трудно съвместими крайности”. От едната страна е ролята ѝ да бъде майка и домакиня, която да се грижи за семейството, а от другата да прави кариера, да работи навън от дома, да има съответните широки социални контакти и ангажменти, да се стреми към професионално и личностно развитие [8]. За този бързо изострящ се проб-

¹⁷ Според данни на НСИ през 2010 – 6 от 10 завършили университет са жени.

лем, който засяга развитието на обществото предупреждава и Сийка Ковачева. Тя формулира проблемът като **конфликтът между работата и семейството** – невъзможността да се постигне удовлетворителен баланс между двете основни дейности в живота на съвременния човек [9].

Проблемът произтича от това, че съвместяването на ролите не зависи само от индивидуалните и личностни качества и способности на жената. То е резултат от взаимодействието на фактори от национално, организационно и индивидуално равнище [9].

Факторите, оказващи влияние са както човешкия и социален капитал, така и политиките на държавата и икономическите организации. Увеличаването на размера на обезщетенията за майчинство, детски надбавки и помощи, създаването на гъсти мрежи от детски ясли и градини, почасовата и временна заетост, и гъвкаво работно време са само част от условията, които ще спомогнат на жените по-лесно да изпълняват ролите си и да избегнат ролевият конфликт.

Според Преброяването на населението и жилищния фонд в Република България (към 01.02.2011), населението на България е 7 364 570 души, от които 3 777 999 (51.3%) са жени. Жените в трудоспособна възраст са 2 173 285 души (57,5%) [10]. Ако немалка част от жените в трудоспособна възраст, са изправени пред този ролеви конфликт, то жизненоважно е преодоляването му, тъй като застрашава устойчивостта на обществото.

При условие, че българката работи на пълен работен ден – тя отдава голяма част от енергията си за трудова дейност. Какво се получава, когато приключи работния ѝ ден? Тя се прибира в своя дом и започва т.нар. *„втора смяна на трудовата дейност“*. Е, това вече е *неплатен труд*. Възниква конфликт между ролите ѝ в неплатения и платения труд. Жената става уязвима, дори до известна степен е зависима от помагачите близки и родители или дори от държавата, защото тя трудно съвместява спектъра от множеството ѝ роли.

Изпълняваните от жената роли влияят, както на самата нея като личност, така и на нейното семейство, общност, общество. „Женските роли“ въздействат най-вече върху семейството (съпруг/партньор и деца). Раждането, възпитанието и социализацията на подрастващите, оформящата се същност и морал на бъдещата нация, тяхната мотивация и ценностна система са в **зависимост** от семейната и обществена среда, в която те живеят. Ролевите модели на жената не остават незабелязани и невъзприети от децата ѝ. В процеса си на социализация и интеграция в обществото те наблюдават и възприемат моделите на поведение, усвояват ценностите, нормите и морала на своите родители.

Най-важната роля на жената е ролята на майка. Тя носи на плещите си отговорността за създаването и изграждането на здраво (физически и психически) бъдещо поколение.

Българката и ролята ѝ на майка

В доклада „Стратегията за равенство между жените и мъжете 2010-2015“ на Европейската комисия [11] е вписано, че ролите на половете оказват значително влияние върху важни лични решения: образование, кариера, схеми на работа, семейство и раждаемост. Тези решения от своя страна оказват влияние на икономиката и развитието на обществото. Според доклада, *мерките за по-лесно съвместяване на професионалния и личния живот имат положително въздействие върху раждаемостта*.

България като член на Европейския съюз е необходимо да се съобразява с европейските ценности, насочени към равни възможности за мъжете и жените, равно заплащане, недискриминация и др. и да постави на дневен ред *проблемът за баланса между семейните и професионални ангажименти на българката*.

Поставената дилема „семейство-кариера“ и ролите на българката в нея носи екзистенциален характер. Както казва Стоян Михайлов *„издигнатото образователно равнище, професионалните интереси и стремежи за растеж в професията и йерархията, повишените културни интереси, нарасналото значение на развлеченията в ценностната система и в индивидуалния и в семейния бюджет на времето обуславят тенденции за намаляване на раждаемостта“* [12]. Можем да направим извода, че един от факторите за ниската раждаемост в България е ролевия конфликт, придружен от т.нар. отложено раждане (покачване на възрастта за раждане на първо дете), поради посвещаване на кариерата.

Условно, можем да разграничим младите жени в две групи. Първата група са избрали ранна възраст, в която да сключат брак, да създадат семейство и родят деца. При тях се утвърждава изборът семейство, а по-късно – кариера. НСИ, в края на 2011 г., изнася данни за намалената раждаемост на жени във възрастова група 20-29 г., за сметка на втората група, обединяваща жени, решени първо, да се докажат като професионалисти, а по-късно да бъдат майки. Жените от втората група отлагат брака и раждането на дете за по-късен етап. НСИ отбелязва увеличеният дял на раждаемостта сред жените във възрастовата група между 30-39 г. Това увеличение е резултат на отложени раждания (както на първо, така и на второ или трето дете). Забелязва се покачване на средната възраст на българската майка при раждане на първото дете.

От данни на НСИ виждаме и смущаващи тенденции относно сключените бракове. Данните показват, че сключените бракове през 2004 (общо за България – в градове и села) са 31 038, а само 6 г. по-късно, през 2010 г., броят им е 24 286. Този процес може да бъде обяснен с увеличаващия се брой на консенсуалните съюзи (съжителство на съпружески начала) в България.

Вместо обобщение

Историята, антропологията и социологията изясняват културния произход за голяма част от поведението и ролите на жената. По-късно философията поставя концептуална рамка за подобна интерпретация. До 19 в., нагласите на хората са се обединявали около факти, че жените са и както по-низшестоящи, така и превъзхождащи мъжете, особено в духовната сфера [13].

И, ако „ролята“ е процес на непрекъснато „даване и вземане“ в социалното взаимодействие, то тя формира насоките на поведение т.е. играе се роля. Жената влиза в множество роли в различните социални ситуации – майка, съпруга, любима, приятел, домакиня, пазител на дома, служител, трудещ се, лидер и др.

Както казва Алвин Тофлър (1980), заражда се нова цивилизация, която носи със себе си нов вид семейство, с променен начин на труд, на любов, на живот.

Съвременната наука (наред с природата) отрежда на жената ролята „майка. От друга, силно я обвързва с културния контекст, със забавлението и индивидуализма. Заедно с това, я принуждава да учи и работи много, често пъти свръхангажиращо и изтощавашо. Всичко това просто я раздвоява (между семейство и професия, между дома и публичния живот), но на практика разтвоява съвременната жена (силният императив за забавление допълнително травмира реализацията на жената и в дома, и в професията). Отново се поставя вече от десетилетия традиционният въпрос за истинската степен на различие в обществения статус и поведението на мъжете и жените –

има ли съществени полови различия и какви са те? Картината се усложнява, доколкото в нашето прагматично и меркантилно време ние продължаваме да поставяме силно ударение на баланса **власт-любов**. Изтъква се, че успяващата в работата и кариерата жена може да поддържа и любящи отношения с партньора си, с децата и близките си. И това днес е особено форма за проява на женската интелигентност. Това е ресурс за справяне с противоречивите изисквания спрямо съвременната жена. Някъде в тази сложна мрежа трябва да търсим и да открием реалния образ на съвременната българска Жена, на младата и образованата жена, на амбициозната и любяща българка!

Литература:

1. Корини, Р. Енциклопедия по психология. С., Наука и изкуство, 1998, с. 1080, 833, 1019.
2. Джонев, С. Социална психология. Том 2. Общуване и личност. С., Софи-Р, 1996, с. 131.
3. Секърд, П. и Карл Бакман. Социални роли, ролево напрежение. В: Андреева, Л. Социална психология. Христоматия. С., Дилок, 2001, с. 185.
4. Даков, Т. Есета по културна и социална антропология на българите. София, СУ, 2010, с. 43.
5. Мирчев, М. Социална динамика и цивилизационно разслояване. Възпроизводство на населението, човешкия капитал и трудовите ресурси в България. С., М-8-М, 2009, с. 245.
6. Стоичкова, Т. Жените в социалистическа България – образи и политика. Сп. „Nota Bene”, № 12 (2009).
7. Димитрова, М. и Татяна Коцева. Равенството на гражданите и неравенството на жените. Research Support Scheme, 1999.
8. Мирчев, М. Тревожността на българската млада майка. В сб. „Съвременният свят и жената”. С., АССА-М, 2001, с. 34.
9. Ковачева, С. Баланс между работа и семейство. Младите работещи родители между възможностите и ограниченията. С., Изток-Запад, 2010, с. 7, 27.
10. Данни на НСИ, <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R3.aspx>
11. Европейска комисия. Брюксел, 21.09.2010 COM(2010) 491-окончателен. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите.
12. Михайлов, Ст. Социологическа система. С., М-8-М, 2010, с. 166.
13. Крейгхед, Ед. и Чарлз Немероф. Енциклопедия психология и поведенческа наука. С., 2008, с. 318-319.

Научен консултант: Доц. д-р Пепа Митева